

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ ԳԵՎՈՐԳ ՍՐԱՊԻՈՆԻ

ՆՈՒՆԻ ԵՎ ԱՐԵՇ ԳԱՎԱՌՆԵՐԻ ՀԱՅԵՐԻ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐՆ
ՈՒ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 1918-1920 թթ.

Մասնագիտությունը. Հայոց պատմություն - Է.00.01

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԹԵԿՆԱԾՈՒԻ
ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆԻ ՀԱՅՅՄԱՆ ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ-1996

Աշխատանքը կատարվել է խճուղիների անվան հաշվառման օգնական մասնավարժական ինստիտուտի հաշից պատմության ամբիոնում:

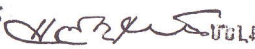
ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

- Գիտական ղեկավար - պատմական գիտությունների
դոկտոր, պրոֆեսոր
ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ Մ.Ս.
- Պաշտոնական ընդգիմախոսներ - ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս
ՍԻՄՈՆՅԱՆ Հ.Բ.
- պատմական գիտությունների
թեկնածու
ՄԱՅԻՆՅԱՆ Պ.Մ.
- Առաջատար կազմակերպիչներ - Երևանի պետական համալսարանի
հաշից պատմության ամբիոն

Ատենախոսության պաշտպանությունը կատարելու է , 25 , - 1996 թ., ժամը 13⁰⁰ -ին, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի պատմական գիտությունների դոկտորի աստիճան շնորհող 004 մասնագիտական խորհրդի նիստում /Յ75019, Երևան, Մարշալ Բեդրամյանի պող., 24գ/:

Ատենախոսության հետ կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական կաբինետում:

Սեղմագիրը առաքված է , 23 , - - - - - 1996 թ.:

Մասնագիտական խորհրդի գիտական
քարտուղար, պատմական գիտու-
թյունների թեկնածու ՎԱՆՅԱՆ Ա.Ա.

Թեմայի ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ. - Իր բազմադարյան պատմության հերոսական էջերի կողքին հաճախակիորեն ծաղկա-տազարի բերուցով ունեցել է նաև ողբերգական իրադարձություններով լե-ցուն տարիներ, որոնց թվին է պատկանում Թուրքիայի և Ադրբեջանի կող-մից 1918-1920 թթ. Նիզամիեպուլի նահանգի նուխի և Արեշ գավառներում իրազորված հայերի կոտորածները:

Երիտթուրքերի հալածիչ քաղաքականությունն առաջին աշխարհամարտի տարիներին չսահմանափակվեց միայն արևմտահայերի զանգվածային կոտորած-ներով, այլ այն նույն սկզբունքով շարունակվեց իրազորվել նաև արևել-ահայերի նկատմամբ, երբ 1918 թ. թուրքական զորքերը պանթուրքիզմի գրոշով արշավեցին Անդրկովկաս՝ Բաքու: Դարերի ընթացքում բազում փոր-ձությունների և օտար նվաճողներին դիմակալած, իր ինքնությունը պահ-պանած հայության մի հատվածի՝ նուխեցի և արեշցի հայերի համար նույն-պես ծաղկապարսպ էր ալի արշավանքը: Կոտորածի ենթարկվեցին տասնյակ հազարավոր հայեր, ավերվեցին հայկական բոլոր գյուղերը, եկեղեցիներն ու մշակութային հուշարժանները: Երիտթուրքերի հալածիչ քաղաքականու-թյունն Անդրկովկասում, մասնավորապես նուխի և Արեշ գավառներում, շա-րունակեցին իրազորվել նրանց կրտսեր եղբայրները՝ մուսավաթականները, որոնք, առաջնորդվելով երիտթուրքերին փոխարինած քեմալականների հալ-ածիչ ծրագրերով, 1919-1920 թթ. ոչ միայն կոտորածներ կազմակերպեցին, այլև հալահալած քաղաքականությամբ հիմք դրեցին հայաթափման, մի քաղա-քականություն, որը շարունակվեց Ադրբեջանում նաև խորհրդային իշխանու-թյան տարիներին: Դրա հետևանքով կոտորածից փրկված սակավաթիվ նուխի-արեշցի հայերը տեղահանվեցին հայրենիքից, խոշտանգվեցին գաղթի ճանա-պարհներին, իսկ փրկվածները Հայաստանի հանրապետությունից բացի հաս-տատվեցին օտար ափերում:

Թեմայի արդիականությունը պայմանավորված է հայոց ցեղասպանության և ինքնապաշտպանական մարտերի պատմության երբեք չխուճացող զաղափարական-քաղաքական և գիտա-տեսական կարևորագույն նշանակությամբ: Այն ոչ մի-այն կարևոր է նուխի և Արեշ գավառների հայերի նորագույն ժամանակաշրջ-անի պատմության գիտականորեն ուսումնասիրելու և լուսաբանելու տեսա-կետից, այլև Ադրբեջանում 1918-1920 թթ. երիտթուրքերի և մուսավաթական-ների կողմից իրազորված հայերի ցեղասպանության ակունքները բացահա-տելու և այն որպես 1915-1916 թթ. արևմտահայության կոտորածների շարու-նակությունը զատապարտելու անհրաժեշտություն:

Հայոց ցեղասպանության պատմության գիտական ուսումնասիրությունը հույժ հրատապ է զարժնել այն հանգամանքը, որ ինչպես երիտթուրքական և ժամանակակից թուրք, ազրբեջանցի պետական գործիչներն ու պատմաբանները, այնպես էլ թուրքամետ մի շարք եվրոպացի և ամերիկացի պատմաբաններ, կեղծելով պատմական հանրահայտ ժամանակագրությունները, շարունակում են մերժել և թաքցնել հայերի 1915-1923 թթ. ցեղասպանության փաստը, հանրությունը փորձելով ապացուցել, թե իբր այն տեղի չի ունեցել:

ՈՒՍՈՒՄԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՆՊԱՏԱԿՆ ՈՒ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ.- Հենվելով արևիվային քաղաքնույթ վավերագրերի վրա՝ սույն աշխատությունում նպատակ ենք հետապնդել հանգամանակից ու քաղաքականորեն ուսումնասիրել և ներկայացնել Կուր գետի ժախփնյա շրջանի՝ Հայաստանի սահմանակից Նուխի և Արեշ գավառների հայերի կոտորածներն ու ինքնապաշտպանական մարտերը թուրք-մուսավթական շարժարանների դեմ 1918-1920 թթ.: Անդրկովկասում և մասնավորապես այդ գավառներում հայերի կոտորածները բնավ պատահական չեն չէին կրում: Ինչպես վկայում են թեմայի վերաբերյալ պատմական անժխտելի վավերագրերը, թուրք-մուսավթականները հավատարիմ մնալով իրենց ավանդական քաղաքականությանը, հայերի շարժի, կրոնափոխության և բռնազավթի մասնավորով Անդրկովկասում ցանկանում էին իրագործել իրենց պնդվող քաղաքական ծրագրերը, այն է՝ թուրքիայի հովանու ներքո ստեղծել, մեծ Ազրբեջան,:

Հետագոյնում քիչ ուսումնասիրված վերոհիշյալ հիմնահարցը, ատենախոսությունում մեր առջև նպատակ ենք դրել լուծելու հետևյալ խնդիրները.

1. Իրադրությունը Նուխի և Արեշ գավառներում Անդրկովկասյան իշխանությունների ժամանակաշրջանում. հայ-թաթարական ընդհարումները /1917 թ. փետրվար - 1918 թ. մայիս/:

2. Թուրքական արշավանքը. Իրադրությունը Նուխի և Արեշի գավառներում /1918 թ. մայիս-հունիս/:

ա/ Թուրքերը Ելիզավետպոլում: Արեշի և Նուխի գրավումը:

բ/ Ռազմական գործողությունները Ելիզավետպոլի ռազմաճակատում և թուրք-թաթարական բարբարոսությունները գավառներում 1918 թ. հունիսին:

3. Ռազմական հետագա գործողությունները Ելիզավետպոլի ռազմաճակատում. Նուխի և Արեշ գավառների հայերի ինքնապաշտպանությունը, կոտորածներն ու զաղթը /1918 թ. հուլիս-դեկտեմբեր/:

ա/ Ինքնապաշտպանական մարտերը Գյոքչալի, Արեշի և Նուխի գավառներում հուլիսի սկզբներին: Նուխի-արեշյան հայերի հուլիս-

օգոստոսյան կոտորածներն ու զաղթը Վրաստան և Գանձակ:

բ/ Նուխի և արեշյան հայ զաղթականները Սղախի գավառում:

գ/ Գաղթականների վերադարձը Նուխի, Արեշ և սեպտեմբերյան կոտորածները:

4. Ազրբեջանի կառավարության հակահայկական քաղաքականությունը Նուխի և Արեշ գավառներում 1919-1920 թթ.:

ա/ Իրադրությունը գավառներում 1919 թվականին և Նուխի-արեշյան հայերի ներգաղթը Հայաստանի հանրապետություն:

բ/ Նուխի և արեշյան հայ զաղթականների վիճակը և օգնության կազմակերպումը էջմիածնի և Սուրմալուի գավառներում:

գ/ Ազրբեջանի հայահալած քաղաքականությունը Նուխի-Արեշում և կոտորածները 1920 թվականին:

ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱՆԵՐԸ.- Ատենախոսությունն ընդգրկում է 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությունից հետո ընկած ժամանակաշրջանը, այնուհետև 1918 թ. թուրքական գործերի արշավանքը և 1919-1920 թթ. թուրք-մուսավթականների կողմից իրագործված Նուխի-արեշյան հայերի կոտորածները:

ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՔԱՑԻՆ ՇՐՋԱՆԱՆԵՐԸ.- Ատենախոսությունն ընդգրկում է Ելիզավետպոլի նահանգի Նուխի և Արեշ գավառները /ներկայիս Ազրբեջանի հանրապետության Վարդաշենի, Կուտկաշենի և Շաքիի շրջանների տարածքում/: Բաքվի նահանգի Գյոքչա և Շամախի գավառները /ներկայիս Ազրբեջանի հանրապետության Շամախի, Ադսուլի և Խամախիի շրջանները/: Սղախի գավառը /ներկայիս Վրաստանի հանրապետության Կախետի /Արևելյան Վրաստան/ տարածքը/: Հայաստանի հանրապետության Նուրմալուի գավառը /ներկայիս Թուրքիայի տարածքում/: Էջմիածնի գավառը /ներկայիս Հայաստանի հանրապետության տարածքում/:

ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԻ ՈՒՍՈՒՄԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆԸ.- Գլխավոր ցեղասպանության և ինքնապաշտպանական մարտերի պատմությունը եղել է և միշտ կմնա պատմաբանների ուշադրության կենտրոնում: Այդ հիմնահարցի վերաբերյալ թե սփյուռքում և թե մայր հայրենիքում ստեղծվել են մեծ քանակությամբ արժեքավոր աշխատություններ: Սակայն հայոց պատմության մեծ ցայտօր չկա մի ամբողջական աշխատություն Ելիզավետպոլի նահանգի Նուխի և Արեշ գավառների հայերի կոտորածների, նրանց մղած ինքնապաշտպանական մարտերի վերաբերյալ:

Հրապարակի վրա եղած ուսումնասիրություններում հպանցիկ են անդրադարձել մեզ հետաքրքրող թեմային¹:

1 Իշխանյան Բ., Բազուլի մեծ սարսափները, Թիֆլիս, 1920: Տեր-Պո-

Նույնի և Արեւի զավառների հայերի կոտորածներին առաջիններից մեկը անդադարձել է Վրթ.Փափազյանը¹: Հեղինակը գրքուկի 2-րդ բաժնում համառոտակի նկարագրում է 1918 թ. սեպտեմբերյան կոտորածներից հետո Նիժ, Վարդաշեն և ճալեթ գյուղերի զրուծյալները: Նույնի և Արեւի զավառների հայերի կոտորածների պատճառների վերաբերյալ խեղաթուրված և ոչ ճիշտ տեղեկություններ կան իրադարձությունների ժամանակակից, Բաքվի սթ.Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու ավ. քահ. Ե.Գեղամյանցի աշխատությունում²: Հիմնադրողի ուսումնասիրության համար փաստավորված պատմագրական մեծ արժեք ունեն Բաքվի Հայոց ազգային խորհրդի նախագահ Ա.Գյուլխանյանի³ և Ս.Մելիք-Յուլիանի⁴ պատմահուշագրական բնույթի աշխատությունները: Նրանցում հեղինակները հանգամանորեն ներկայացնում են Բաքվի ինքնապաշտպանությունը և տեղեկություններ հաղորդում Նույնի և Արեւի զավառների վերաբերյալ: Թեմայի վերաբերյալ կարևոր նշանակություն

դույն Գր., Հավարիկի բարբառը, Բանբեր Հայաստանի գիտական ինստիտուտի, գիրք Ա և Բ, 1921-1922, էջեր 1-2, 1922: Լեոն, Անցյալից, Թիֆլիս, 1925: Անատոլի Դ., Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը /1901-1918/, հատ 2, Վենետիկ, 1926: Ավագյան Վ., Էջեր Անդրկովկասում, օտարերկրյա ինտերվենցիայի պատմությունից /1918/, Երևան, 1957: ЛУД-ШУБЕИТ Е.Ф., Турция в годы первой мировой войны 1914-1918 гг., Москва, 1966: Տափուճեան Ա., Հայաստանի հանրապետության քաղաքական, զինվորական, տնտեսական, բնակարար կացությունը, Գահիրե, 1972: Դա-րբաշյան Կ., Լեւինը և Անդրկովկասը, հատ. 3 /1917-1924/, Երևան, 1975: Խուրշուդյան Լ., Սովետական Ռուսաստանը և հայկական հարցը, Երևան, 1977: Լուսինց Ա., Արեւի բարբառը, Երևան, 1982: Կիրակոսյան Ջ. Երիտթուրքերը պատմության դաստանի առաջ, գիրք երկրորդ, Երևան, 1983: Աղայան Ծ., Հոկտեմբերը և հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը, Երևան, 1983: Կարապետյան Ս., Կուր գետի ծախսված հայկական մշակութային ժառանգությունը, Գարուն, 1987, թիվ 9, Նույնի Памятники средневековой архитектуры в гаварах Шаки и Капалак соотвественно Албании, Кавказ и Византии, выпуск 6, Ереван, 1988: Նույնի՝ Պատմական Հայաստանի Կապադոկի զավառի թրքախոս հայկական գյուղերը, ԼՀԳ, Երևան, 1988, թիվ 1, Նույնի՝ Պատմական Սոկոլոթու գյուղը և նրա հուշարարները, ԲԵՀ, Երևան, 1988, թիվ 3: Меликян Г.О., Октябрьская революция и Кавказская армия, Ереван, 1989: Չելչյան Ա., Զորավար Անդրանիկ և հայ հեղափոխական շարժումը, Երևան, 1990: Սիմոնյան Հր., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1991:

- 1 Փափազյան Վրթ., Տավորություններ Նույնից: Դրույնումը Նույնիում և Արեւի զավառներում, Թիֆլիս, 1919:
- 2 Ե.ավ.քահ. Գեղամյանց, Տափուճեանը Նովկասում և Բազուի անկումը, ար. 1-2, Բազու, 1919:
- 3 Գյուլխանյան Ա., Բազուի հերոսամարտը, Զայրենիք, Բոստոն, 1941, թիվ 12:
- 4 Մելիք-Յուլիան Ա., Բազուի հերոսամարտը, Զայրենիք, 1925, թիվ 7-12:

ույնի Հայաստանի Առաջին հանրապետության վարչապետներից երկուսի՝ Ս. Վրացյանի¹ և Ա.Խատիսյանի² հիմնարար ուսումնասիրությունները: Նույնի քաղաքում թաթարների կողմից հայ բնակչության նկատմամբ իրագործվող հալահանքերին և բռնություններին անդրադարձել է ակադեմիկոս Լ. Ա.Խուրշուդյանը³: Բաքվի ինքնապաշտպանության հիմնադրողի շուրջ ոչ ճիշտ պնդումներ կան Ա.Տափուճեանի աշխատությունում⁴: Դեպի Անդրկովկաս թուրքական արշավանքի պատմությունն են նվիրված պրոֆեսոր Ե.Ղ. Սարգսյանի⁵ և Ա.Հեհարյանի⁶ աշխատությունները, որոնցում մասնակիորեն շոշափված են նաև մեզ հետաքրքրող հարցերը:

Ռուսագրավ է ակադեմիկոս Հ.Ա.Ավետիսյանի, Երիտասարդ Թուրքերի և մուսավաթի համաթուրքական զործակցությունը և հայկական ոմրագործությունները 1918 թվականին, Ռուսումնասիրությունը⁷: Նրանում հեղինակը հանգամանորեն ներկայացնում է երիտթուրքերի և մուսավաթի համագործակցությունը 1918 թ. և նրանց հակահայ զործողությունները:

Հիմնադրողի վերաբերյալ տեղեկություն կա, Բարյанский вопрос, հանրադիտարանում⁸:

Մեզ հետաքրքրող հիմնադրողին անդրադարձել է ակադեմիկոս Հր.Սիմոնյանը, Անդրանիկի ժամանակը, երկհատոր աշխատության մեջ: Հեղինակը աշխատության երկրորդ հատորում, ի թիվս վեր հանված քաղաքիվ հանգուցային հարցերի, ներկայացրել է Բաքվի ինքնապաշտպանությունը և անդրադարձել Նույնի և Արեւի զավառների հայերի կոտորածներին⁹:

Հիմնադրողին այս կաժ այն առումով անդրադարձել են նաև մի շարք աղբյուրներից պատմաբաններ: Սակայն հարկ է նշել, որ Աղբյուրական պատմագրության մեջ Անդրկովկասի և մասնավորապես հայ ժողովրդի պատմության հետ կապված մի շարք հարցերի լուսաբանման խնդրում ի սկզբանե գերիշխել է պատմական փաստերի կեղծումն ու աղավաղումը՝ բարձրացրած պետա-

- 1 Վրացյան Ս., Հայաստանի հանրապետություն, Փարիզ, 1928:
- 2 Խատիսյան Ա., Հայաստանի հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968:
- 3 Խուրշուդյան Լ.Ա., Ստեփան Շահումյան /պետական և պարտիական գործունեություն/, Երևան, 1959:
- 4 Տափուճեան Ա., Պաքուի հերոսամարտը և անոր պարտության պատասխանատվությունը, Գահիրե, 1973:
- 5 Սարգսյան Ե.Ղ., Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում, Երևան, 1964:
- 6 Հարությունյան Ա.Հ., Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկաս և ինքնապաշտպանական կռիվները 1918 թ., Երևան, 1984:
- 7 Ավետիսյան Հ.Ա., Երիտասարդ Թուրքերի և մուսավաթի համաթուրքական զործակցությունը և հակահայկական ոմրագործությունները 1918 թվականին, ՊԲՀ, Երևան, 1991:
- 8 Армянский вопрос, энциклопедия, Ереван, 1991, стр.244.
- 9 Սիմոնյան Հր., Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Բ, Երևան, 1996:

կան քաղաքականության աստիճանի: Այս առումով կարելի է նշել, Ազգա-
բեմանի պատմությունը¹, աշխատությունը², Յ.Ա.Տոկարժևսկու³, Մ.Ս.Խա-
կենկերովի⁴, Ա.Բ.Կազիշևի⁵, Գ.Ա.Ազիմովի⁶ և այլոց ուսումնասիրու-
թյունները: Հատկանշական է, որ ազգաբեմանի պատմաբանների վերոհիշյալ
աշխատություններում իսկառ լուրջ է մատնված նույնի, Արեշի, Գյոք-
չալի, Շամախի և Բաքվի հայերի կոտորածները, որը նույնպես պատմության
կերպարարության լուրջագույն զրկանքում է:

Վերջին տարիներին, Արցախի ազգային-ազատագրական շարժման հետ
կապված Բաքվում լույս տեսնող հոգվածներում, ազգաբեմանի պատմաբան-
ները փորձում են ոչ միայն ժխտել թուրք-թաթարների կողմից 1918-1920
թթ. նույնիում, Արեշում, Գյոքչալում, Շամախիում, Բաքվում և Արցախում
առանձակ հազարավոր հայերի կոտորածները, այլ նաև 1988-1990 թթ.
Սուվալիթում, Բաքվում, Գանձակում հայերի շարժերը, Շամախիի, Իսմա-
լիի, Աղսուի /պատմական Գյոքչա և Շամախի գավառներ/, Վարդաշենի,
Կուսկաշենի, Շաքիի /պատմական նույնի և Արեշ գավառներ/ շրջաններում
հայ քնակչության դեմ գործած բռնությունները և տեղահանությունները⁶:

ՌԵՍՍԻՄԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏԱՆԱՆ ՆՈՐՈՒՅԹԸ.- Ուսումնասիրության գի-
տական նորույթը առնչից առաջ այն է, որ թեև ժամանակին մամուլում և
գրականության մեջ հրապարակվել են հիմնահարցին առնչվող որոշ փաստա-
թղթեր, իսկ մի շարք հեղինակների ուսումնասիրություններում հիշատակ-
վել են միայն առանձին դրվագներ, այնուհանդերձ հալոց պատմության մեջ
մինչ այսօր այն առանձին ուսումնասիրության նյութ չի դարձել: Առեմա-
խոսությունը հիմնահարցի վերաբերյալ մի ամբողջական, ամփոփ ուսումնա-
սիրություն ստեղծելու առաջին փորձն է և այդ իսկ առումով գիտական
նորույթ է:

ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ.- Ուսումնասիրությունը կառար-
վել է պատմական սկզբնաղբյուրների, փաստաթղթերի, վիճակագրական նյու-
թերի և գրականության քննախույզ հետազոտությունների հիման վրա: Ու-
սումնասիրության մեջ քննադատված ու մերժված են մի շարք հակադրական
տեսակետներ, որոնք երկար տարիներ տիրապետող են եղել պատմագրության

- 1 История Азербайджана, том 3, часть I, Баку, 1963:
- 2 Токаревский В.А., Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане, Баку, 1967.
- 3 Искендеров М.С., Из истории борьбы коммунистической партии за победу советской власти в Азербайджане, Баку, 1958.
- 4 Кадышев А.Б., Интервенция и гражданская война в Закавказье, Москва, 1960.
- 5 Азимов Г.С., Бакинская коммуна, Баку, 1982.
- 6 Конфликт в Нагорном Карабахе (сборник статей), сост. Вукторов И.Ш., Баку, 1990.

մեջ: Առեմախոսությունը շարադրվել է պատմաբանական վերլուծություն-
ների, պատմական գուգահոսների, փաստերի համադրման և քնդհանրացում-
ների միջոցով:

ԱՐԶՈՒՐՆԵՐԸ.- Թեմայի ուսումնասիրության համար օգտագործել
ենք սկզբնաղբյուրային արժեք ունեցող փաստաթղթերի և նյութերի հրատա-
րակված ժողովածուները¹, վիճակագրական գրքերը²: Ժամանակի հարցերը
լուսաբանելիս մեր կողմից օգտագործվել են Սո.Շահումյանի ելույթնե-
րը³: Նույնի և Արեշ գավառների հայերի կոտորածներն իրենց արձագանքն
են գտել նաև ակադեմիկոսների հուշագրություններում⁴: Ուսումնասիրվել է
ավել ժամանակաշրջանի քննադի մամուլը, որոնցում մեծ քանակությամբ
նյութեր կան⁵:

1 Закавказский Сейм. Стенографические отчеты, Тифлис, 1918: Политика партии в национальном вопросе и ее итоги (Хрестоматика, сборник материалов по национальному вопросу), сост. Маркер И., Баку, 1928: Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане, Документы и материалы 1917-1918 гг., Баку, 1957: Из истории иностранной интервенции в Армении в 1918 г. (Документы и материалы), сост. Бадалян Х.А., Ереван, 1970: Հայաստանի միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականու-
թյան փաստաթղթերում /1828-1923/, Ջ.Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1972: Закарян А.А., Шахназарян А.И., "Бакинская газета" Наша время", О погромах Нухинских, Арешских и Геокчайских армян в 1918 году, 124: Երևան, թիվ 9: Խաչատրյան Վ., Նույնի, Արեշի և Գյոքչալի հայության կոտորածները 1918-1920 թթ. /փաստաթղթեր/, ԲՀԱ, Երևան, 1990, թիվ 3: Հայերի ցեղասպանությունը օսմանյան կայսրու-
թյան /փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու/, Մ.Գ. Ներսիսյանի խմբա-
գրությամբ, Երևան, 1991: Андрианик Озаниан (Документы и материалы), Ереван, 1991: Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., Сборник материа-
лов и документов, отв. ред., проф., докт. оит. наук Микаелян В.А., Ереван, 1992: Վաղերադրեր հայ եկեղեցու պատմության /1921-1938 թթ./,
կազմեց Բեհրուդյան Ս., Երևան, 1994: Հալոց պատմություն /նյութերի
ժողովածու, 1900-1939/, Ավետիսյան Հ.Ա., Կազմեց Վ.Ս., Գաղար-
յան Ռ.Հ., Սահակյան Ռ.Օ. Երևան, 1994: Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913-1919 гг.), Сборник материалов полит. архи-
ва Мин.иностр.дел. Кайзер.Германии, Сост. отв. ред., докт. ист. наук, проф. Микаелян В.А., Ереван, 1995:

2 Кавказский календарь на 1910 г., Тифлиси, 1909: Памятная книжка Елисаветпольской губернии на 1910 г., Елисаветполь, 1910: Шаншович М.С., Весь Кавказ, Баку, 1914: Кавказский календарь на 1915 г., Тифлиси, 1914: Кавказский календарь на 1917 г., Тиф-
лиси, 1916:

3 Շահումյան Սո., ԵԼԺ, հատ. 3, 4, 5, Երևան, 1978:
4 Գրիգորյան Բ., Հեղափոխական տեսակետներ /հատկապես հուշագրություն/
Երևան, 1994: Մալխան Ս., Հուշեր /ՀՀ գրվել, Ժ. 199, Գ. 1, Գ. 253/
5 ,,Հորիզոն,, ,,Սշակ,, ,,Աշխատավոր,, ,,Հայաստանի աշ-
խատավոր,, ,,Նոր աշխատավոր,, ,,Բանվորի ծախ,, ,,Աշխատանք,,
,,Ժողովուրդ,, ,,Նոր Դար,, ,,Ցախ,, ,,Զանգ,, ,,Ծախա-
մար,, ,,Աշխատանքի գորշակ,, ,,Արև,, ,,Վաղար,, ,,Աշխատա-
րի ծախ,, ,,Հանրապետական,, ,,Հայաստանի Հանրապետություն,,
"Народная свобода", "Кавказское слово", "Бакинский рабочий", "На-
ша время", "Обзор", "Кавказское сельское хозяйство":

Հիմնահարցի վերաբերյալ փաստական հարուստ նյութեր ենթ հայթաթ-
թել Հայաստանի Հանրապետության պատմության պետական կենտրոնական ար-
խիվում /ՀՀ ՊՊԿԱ/, Հայաստանի Հանրապետության հասարակական-քաղաքա-
կան կազմակերպությունների փաստաթղթերի կենտրոնական պետական արխի-
վում /ՀՀ ՀՔԳՓԿԳԱ/, Հայաստանի Հանրապետության նորագույն պատմության
պատմական կենտրոնական արխիվում /ՀՀ ՆՊՊԿԱ/, Մ. Մաշտոցի անվան Մատե-
նադարանի արխիվում, Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների ազ-
գային ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի արխիվում, Ե. Ջալալյանի անվան
գրականության և արվեստի թանգարանի արխիվում /ԳԱԹ/, Հայաստանի Հան-
րապետության Գրատմության պետական թանգարանի արխիվում /ՀՀ ՊՊԿԱ/:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՆՄԱՆԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ.- Ուսումնասիրությունն ունի գիտա-
գործնական, պատմա-ժամադրական կարևոր նշանակություն: Այն արժեքավոր
նյութ կմատակարարի հայոց ցեղասպանության և ինքնապաշտպանական մարտե-
րի պատմության համակողմանի ուսումնասիրման և լուսաբանման համար: Այն
կարող է ծառայել նաև ուսումնական հաստատություններում հայոց ցեղա-
սպանության պատմության ուսումնասիրման նպատակին: Աշխատությունն իր
համեստ նպատակների հայոց ցեղասպանության միջազգային ժամանակագր-
ծին: Այն նաև հարգանքի տուրք է նահատակված տասնյակ հազարավոր նու-
խեցի և արեշցի հայերի հիշատակին:

ՈՒՍՈՒՄԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՁԱՔՆՈՒԹՅՈՒՆԸ.- Ատենախոսությունը քննարկ-
վել և երաշխավորվել է հրապարակային պաշտպանության խ. Արուստյանի անվան
Հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտի Հայոց պատմության ամբիո-
նում և ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Հայաստանի Առաջին Հանրապետու-
թյան /1918-1920 թթ./ պրոբլեմային խմբում: Ատենախոսության նյութերի
հիման վրա հեղինակը հրատարակել է երկու հոդված: Ատենախոսության հիմ-
նական բովանդակությունը և զրույթները զաստանդվել են Սիսիանի հումա-
նիտար քոլեջում: Ատենախոսության նյութերը զեկուցվել են նույն քոլե-
ջում 1994 թ. կազմակերպված գիտական կոնֆերանսում:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԱՌՈՒԹՅԱՆ ՔՈՎԱՄՆԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ.- Ատենա-
խոսությունը բաղկացած է ներածությունից, չորս գլուխներից, ութ են-
թագլուխներից, ամփոփումից և օգտագործված սկզբնաղբյուրների ու գրակա-
նության ցանկից: Ատենախոսությանը որպես հավելված կցվել են նույնի և
Արեշ գավառների հայկական գյուղերի ցուցակը՝ ըստ գյուղական բնակա-
վաքային բաժինների և երկու քարտեզներ: Աշխատության ընդհանուր ծա-
վալը 266 էջ է:

ՆԵՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ պարունակում է նույնի և Արեշ գավառների վերաբեր-
յալ պատմական համառոտ ակնարկ: Հիմնավորված են ուսումնասիրվող հարցի

արդիականությունը և գիտական նշանակությունը, որոշված են նրա նպա-
տակն ու խնդիրները, ցույց է տրված աշխատանքի գիտական նորությունը, ժա-
մանակագրական և տարածքային շրջանակները, տրված է օգտագործված սկզբ-
նաղբյուրների և գրականության վերլուծությունը:

ԱՌԱՋԻՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ, իրադրությունը նույնի և Արեշ գավառներում
Անդրկովկասյան իշխանությունների ժամանակաշրջանում, հայ-թաթարական
ընդհարումները /1917 թ. փետրվար - 1918 թ. մայիս/, - ցույց է տրե-
ված փետրվարյան և հոկտեմբերյան հեղափոխություններից հետո Անդրկով-
կասում և մասնավորապես նույնի-Արեշ գավառներում տիրող ռազմա-քաղաքա-
կան իրադրությունը, հանգամանորեն ներկայացված են թաթարների կողմից
հայ բնակչության նկատմամբ իրագործած կոտորածներն ու կոդոպուտները
մինչև թուրքական արշավանքը Անդրկովկաս՝ 1918 թ.:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը տակավին շարունակվում էր, երբ
Ռուսական կայսրության մեջ 1917 թ. բռնկվեց հեղափոխությունը, որի
արդյունքում ցարական կարգերին փոխարինելու եկավ ժամանակավոր կառա-
վարությունը: Փետրվարյան հեղափոխությունը զարկ տվեց կայսրության հը-
պատակ ժողովուրդների քաղաքական կյանքի և ազգային ինքնագիտացու-
թյան բարձրացմանը, որի արդյունքում ծալք առան ազգային դեմոկրատական շար-
ժումները: Հեղափոխության ժամանակաշրջանում Անդրկովկասում ծավալվող
հեղափոխական շարժումները թափանցեցին նաև նույնի և Արեշ գավառները:
1917 թ. մարտի 9-ին նույնի քաղաքում տեղի ունեցավ զինվորների և աշխա-
տավորների ցույց, որին մասնակցում էին 10.000 հոգի¹:

Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո թուրքերին, օգտվելով Ռուսաս-
տանում շարունակ խորացող քաղաքական ճգնաժամից, նովկասը վերածեց պան-
թուրքիզմի քարոզչության կենտրոն²: Պանթուրքիզմի ծրագրերը նովկասում
իրագործելու համար թուրքերն եռանդուն կերպով սկսեց հող նախապատրաս-
տել: Այդ նպատակով բազմաթիվ թուրքական էմիսարներ նովկասի մահմեդական
տարբեր շրջաններում տանում էին պանթուրքական քարոզչություն, որպես-
զի հնարավոր առիթի դեպքում թաթարներին մղեն քաղաքական ակտիվ պայքա-
րի³:

Պանթուրքիստներն ակտիվ աշխատանք էին տանում մասնավորապես նու-
խիում և Արեշում⁴: , Փաստեր կան, - գրում է վրթ. Փափագյանը, - նույնիսկ

1 Меликян Г.С., Октябрьская революция и Кавказская армия, Ереван, 1989, стр. 95:

2 ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 29, թ. 3:

3 Նույն տեղում, ֆ. 121, ց. 1, գ. 26, թ. 21:

4 Նույն տեղում, ֆ. 244, ց. 1, գ. 18, թ. 3:

անուններ, որոնք տրվում են Նուխուա, Արեշի և Շամախի գավառներից՝ իբր պանիսլամիզմի գործիչների անուններ, ¹: Նուխի-Արեշում պանթուր-քիզմի քարոզչության կենտրոն էր համարվում Արեշ գավառի վարչական կենտրոն Աղդաշը, ուր թուրք էմիսարների կողմից կազմավորվում էին թաթարական կամավորական ջոկատներ ²:

Անդրկովկասում և մասնավորապես Նուխի-Արեշ գավառներում պանթուր-քիզմի քարոզչության ակտիվացման, ինչպես նաև մուսավաթի վարած հակա-հայ քաղաքականության հետևանքով, հեղափոխությունից երեք ամիս անց թաթարների տրամադրությունը հայ բնակչության նկատմամբ կտրուկ փոխվեց:

Ոգեշնչված իրենց էմիսարների հակահայ կոչերով, թաթարները սկսեցին ապստեղ և կողոպտել հայերին ³:

Հայ-թաթարական լարվածությունն Անդրկովկասում և մասնավորապես Նուխի-Արեշ գավառներում ավելի սրվեց հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո: Դրան նպաստեց նաև այն, որ առաջին աշխարհամարտում պարտվող թուրքիան, օգտվելով Ռուսական կայսրության ներսում տիրող քաղաքական անկայուն իրավիճակից, ինչպես նաև Կովկասյան ռազմաճակատի փլուզումից, էլ ավելի ծավալեց պանթուրքիզմի քարոզչությունը մահմեդական շրջաններում: Միանգամայն իրավացի է ակադեմիկոս Հ.Ավետիսյանը՝ գրելով. «,Օգտվելով ռազմաճակատում Ռուսական զորքերի կտրուկ անկումից, Կովկասի կառավարողների անկայունության ձգտումներից, որին մղում էր թուրքիան, հերմանիայի հովանու տակ գլուխ քարծրացրած Օսմանյան կայսրությունը լարեց բոլոր շանքերը, Կովկասում համիսլամական քարոզչության խորացման համար, ⁴:

Նուխի և Արեշ գավառներում թաթարական թուժանք, օգտագործելով ամեն մի հնարովի առիթ, հարձակվում էր հայ բնակչության վրա, բարձրասացար սպանում նրանց և կողոպտում բնակարանները ⁵: Դրովյունը տագնապալից էր հատկապես Նուխի քաղաքում, ուր հայերը ապրում էին սոսկումի մեջ՝ ամեն րոպե ենթակա հալածանքի ու բռնության ⁶:

Սկսած 1917 թ. հոկտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներից, Նուխի և Արեշ գավառների հայաբնակ Ջաֆարաբադ, Չուլախու, Այդին Բուլաղ, Նոր-շեն /Ննի-քենդ/, Զուլամիշ, Օթմանլու, Ալար, Վարդանլու, Զովան, Մալդ,

1 Փավագյան Վրթ., Տպավորություններ Նուխուց: Դրովյունը Նուխու-այ և Արեշի գավառներում, Թիֆլիս, 1919, էջ 13:

2 ՀՀ ՊՊԱ, ֆ.221, ց.1, գ. 163, թ.2:

3 Նուլյան տեղում, ֆ. 200, ց.1, գ. 597, թ.55:

4 Ավետիսյան Հ.Ա., Երիտասարդ թուրքերի և մուսավաթի համաթուրքական գործակցությունը և հակահայկական ոմրագործությունները 1918 թվականին, ՊԲՀ, Երևան, 1991, թիվ 1, էջ 47:

5 «,Ժողովուրդ,», հոկտեմբերի 23, 1918, թիվ 22:

6 Խուրշուդյան Լ., Ստեփան Շահումյան /Պետական և պարտիական գործունեությունը 1917-1918 թվականներին/, Երևան, 1959, էջ 169:

Աղվիլաբադ, Հավարիկ, Մամաթավա /Նեմաթաբադ/, Մագրդի և Խանաբադ գյուղերը թաթարների կողմից ենթարկվեցին ավերածությունների, իսկ բնակիչները՝ սպանության ու կողոպուտի ¹: Թաթարական հարձակումներից առեժեցին հատկապես Ջաֆարաբադ, Չուլախու, Այդին Բուլաղ և Աղվիլաբադ գյուղերը, ուր սպանվեցին տասնյակ հայեր ²: Դեկտեմբերի վերջերին թաթարական հարձակումները հայաբնակ գյուղերի վրա էլ ավելի պարբերաբար բնույթ սկսեցին կրել: Այս առգամ վերոհիշյալ գյուղերից ինքնապաշտպանության ղիմեցին Չուլախուն և Այդին Բուլաղը: Համառ մարտերից հետո թաթարները մտնում են գյուղերը և կատարում աննկարագրելի բարբարոսություններ: Հայերի սպանությունները զանգվածային բնույթ սկսեցին կրել 1918 թ. փետրվարից: Հավատարիմ մնալով մեծ եղբոր՝ երիտթուրքերի գործեկներին, թաթարները փետրվարի 13-ին նենգորեն սպանեցին մուսավորականներ Միք.Պետրոսյանին, Մելիք Ասլանյանին, Ա.Մելիք-Ալահ-վերդյանին ³: Հաշվի առնելով այն իրողությունը, որ թաթարական հարձակումները նոր թափ են ստացել, և առգեն հայերը ենթակա են պարբերաբար ոչնչացման, Բաքվի Հայոց ազգային խորհուրդը, ինքնապաշտպանական խնդիրներով մտահոգված, իր հերթական նիստում որոշեց գլխել հայ բնակչու-թյանը ⁴:

Նուլյան խնդրով մտահոգված Թիֆլիսում գործող Նուխի-Արեշի Հայրենակցական ժամանակավոր կոմիտեն /նախագահ՝ Ս.Շխյան/ ղիմում է Թիֆլիս՝ Հայոց Ազգային խորհրդին և հայկական առանձին բանակային կորպուսի հրամանատար Թ.Նազարբեկյանին՝ խնդրելով Կովկասյան և արևմտյան ճակատներից Թիֆլիս վերադարձած Նուխի-արեշցի զինվորներից կազմավորել առանձին գումարտակ՝ գավառներում հայերի ինքնապաշտպանության համար ⁵:

Ընդառաջելով ժամանակավոր կոմիտեի խնդրանքին, Հայոց Ազգային խորհուրդն ու Թ.Նազարբեկյանը ղիմում են Անդրկովկասյան կոմիսարիատին, որի թուլակամությամբ կազմվում է Նուխիի առանձին հրաձգային 4-րդ գումարտակը, որը համարվում էր հայկական կորպուսի բաղկացուցիչ մասը ⁶: Սկզբնական շրջանում գումարտակի հրամանատարն էր գնդապետ Արտեմ Հով-

1 ՀՀ ՊՊԱ, ֆ.245, ց.1, գ.12, թ.1, նաև գ.3, թ.2, նաև ֆ.224, ց.1, գ. 24, թ.19, նաև "Наше время", 9 февраля, 1919, № 32:

2 ՀՀ ՊՊԱ, ֆ.200, ց.1, գ.597, թ.55:

3 ՀՀ ՊՊԱ, ֆ.245, ց.1, գ.3, թ.1, նաև «,Աշխատավոր,», մայիսի 21, 1918, թիվ 55:

4 Գյուլիխանյանյան Ա.Գ., Բազուի հերոսամարտը, «,Հայրենիք,», Բոստոն, 1941, թիվ 12, էջ 111:

5 ՀՀ ՊՊԱ, ֆ.245, ց.1, գ.3, թ.11, 24:

6 Նուլյան տեղում, նաև ֆ.221, ց.1, գ.24, թ.20:

սեփյանը¹, որին հետագայում փոխարինեց ազգութամբ լատիշ գնդապետ ի-
վան Ռ.Քրեդիսը²: Ստահոված իրենց հայրենակիցների հետագա ծակառուցումը,
թիֆլիսաբնակ նուխի-արեշցիները 1918 թ. փետրվարի 25-ին Նովկա-յան
բարեգործական քննչությունից զահլիճում հրավիրում են ընդհանուր ժողով:
Ժողովը որոշում է ժամանակավոր կոմիտեի փոխարեն ստեղծել նուխի-արեշ-
ցիների հայրենակցական միություն: Ժողովին մասնակցում էր հայ նշանա-
վոր գրող Վրթ.Փավսյանը, որի մշակած բանաձևի համաձայն, միության
հիմնական խնդիրներն էին.

ա/ ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը,

բ/ հաղորդակցության կանոնավորումը,

գ/ պարենավորման ու հանգանակության խնդիրների լուծումը³:

Նուխի և Ացեշ գավառներում հայերի և թաթարների միջև լարվածու-
թյունն ավելի մեծացավ 1918 թ. մարտ ամսից, երբ Բաքվում իշխանություն-
ներ գրավելու նպատակով բոլշևիկների և մուսավաթ կուսակցության միջև
տեղի ունեցան քաղաքացիական կռիվներ⁴:

Բաքվում ծավալված մարտյան քաղաքացիական կռիվներն իրենց արձա-
գանքները գտան նաև Գյոքչա և Շամախի գավառներում, որտեղ թաթարների
կողմից հրահրված հայ-թաթարական ընդհարումները տարածվեցին նաև Գյոք-
չային սահմանակից Արեշի և Նուխի գավառներում: Օգտվելով այն հանգա-
մանից, որ Նուխիի և Արեշի հայկական գյուղերը շրջապատված են թաթա-
րական գյուղերով, զինված խուժանը ապրիլի 6-ից սկսեց հարձակումների
ենթարկել Մագուրդի, Մամաթավա /Նեմեյթաբադ/, Էրմանի-բազար /Արաշ/,
Խանաբադ, Քանդակ և Հավարիկ գյուղերը⁵: Ինքնապաշտպանության դիմեցին
միայն վերջին երկու գյուղերը, որոնք շրջապատված վիճակում երեք օր
շարունակ համառ մարտեր մղեցին թաթար հրոսակների դեմ⁶: Ղալաբաշի գյու-
ղից օգնության հասած 500 հայ զինվորներին հաջողվում է ինքնապաշտպան-
ներին ղուրս բերել շրջապատումից՝ գյուղերի քնակչության հետ միասին⁷:
Թաթարական խուժանը, մտնելով գյուղերը, զազառաբար կոտորածի է ենթար-
կում 50 հայերի, որոնք չէին հասցրել գաղթել⁸: Նուխի և Արեշ գավառնե-
րի հայկական գյուղերին ինքնապաշտպանական գործը էլ ավելի կայուն հիմ-
քերի վրա դնելու, միևնույն ժամանակ գյուղերի անկազմակերպ վիճակը կա-

1 ՀՀ ՊՊԱ, ֆ.228, ց.1, գ.24, թ.1

2 Նույն տեղում, ֆ.245, ց.1, գ.3, թ.9:

3 Նույն տեղում, ֆ.245, ց.1, գ.3, թ.1-2:

4 Նույն տեղում, ֆ.121, ց.2, գ.94, թ.96, նաև Շահումյան Ստ.,
հատ.4, Երևան, 1987, էջ 200-201:

5 ՀՀ ՊՊԱ, ֆ.200, ց.1, գ.79, թ.128:

6 Արև., , հունիսի 2, 1918, թիվ 103:

7 ՀՀ ՊՊԱ, ֆ.245, ց.1, գ.5, թ.10, նաև ֆ.221, ց.1, գ.24, թ.32:

8 Արև., , հունիսի 2, 1918, թիվ 103:

նոսավորելու նպատակով, ապրիլի 6-ին Ղալաբաշի գյուղում հրավիրվում
է երկու գավառների հայկական գյուղերի միացյալ ժողով, ուր որոշ-
վում է ստեղծել տեղական իշխանություն՝ ամենալայն իրավունքներով:
Ստեղծվող իշխանությունը պետք է ունենար երեք աստիճան. ա/ գյուղա-
կան, ազգային կոմիտե, բ/ շրջանային կոմիտե, գ/ նուխի-Արեշի գավառա-
յին հայկական կենտրոնական կոմիտե՝ բաղկացած երեք հոգուց: Ժողովը
կենտրոնական կոմիտեի անդամներ քնտրեց Գ.Տեր-Գրիգորյանին, Ն.Սուր-
գունովին և Թ.Բաղդասյանին¹:

Այսպիսով, սկսած 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությունից մինչև
1918 թ. հունիսի թուրքական արշավանքը, թաթարների վայրագություննե-
րի հետևանքով Նուխի և Արեշ գավառներում ավերվեցին և կողոպտվեցին
16 հայկական գյուղեր², տեղահանվեց 6252 հայ քնակչություն³:

Երեբոնի Գևորգյան, Թուրքական արշավանքը: Իրագրությունը Նուխի
և Արեշի գավառներում /1918 թ. մայիս-հունիս/, , , բաղկացած է երկու
ենթագյուղներից՝ ա/ Թուրքերը Ալիզավադում. Արեշի և Նուխիի գրա-
վումը, բ/ Ռազմական գործողությունները Նիզավադի ռազմաճակատում
և Թուրք-թաթարական բարբարոսությունները գավառներում 1918 թ. հու-
նիսին:

Անհաջողություն կրելով մայիսյան հերոսամարտերում, Թուրքական
2-րդ զորախումբը, որը կազմված էր կովկասյան 11-րդ հետևակային զինվ-
ախից, Ջաջուռ-Համամու /Ալիզավադ/ - Դաբաբիլիսա /Վանաձոր/ - Դիլի-
շան - Ղազախ գծով շարժվեց դեպի Բաքու⁴: Բաքվի գրավումը Թուրքերի
համար ուներ ռազմավարական, տնտեսական, քաղաքական և քաղաքական նշանա-
կություն: Վեհիք վաշախ խոսքերով՝ , , Նրե մեզ չհաջողվի տեր դառնալ
Բաքվի նավթին, ապա ռազմաճակատներում բոլոր ռազմական գործողություն-
ները մատնված են անհաջողության, բացի այդ, անհրաժեշտ է Աստղիկկասի
մուսուլմանների աչքին բարձրացնել Թուրքիայի քաղաքական հեղինակու-
թյունը, , :

1 ՀՀ ՊՊԱ, ֆ.221, ց.1, գ.24, թ. 32-34:

2 Հայերի զեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, փաստա-
թղթերի և նյութերի ժողովածու Մ.Գ.Ներսիսյանի խմբագրությամբ, կազմող-
ներ՝ Մ.Գ.Ներսիսյան, Ռ.Գ.Սահակյան, Երևան, 1992, էջ 649:

3 Աշխատվոր, , մայիսի 21, 1918, թիվ 49, նաև , , Մշակ, , ,
մայիսի 17, 1918, թիվ 36:

4 Զորությունյան Ա., Թուրքական ինտերվենցիան Աստղիկկաս 1918
թ. և ինքնապաշտպանական կռիվները, Երևան, 1984, էջ 174-175, նաև՝

ՀՀ ՊՊԱ, ֆ. 121, ց.2, գ.94, թ.94:

5 ՀՀ ՊՊԱ, ֆ.276, ց.1, գ.12, թ.38:

Թուրքական հրամանատարությունը միևնույն ժամանակ նպատակ էր հետապնդում Բաքուն գրավելու ճանապարհին իրականացնել արևելահայությունը բնաջնջելու և մեծ Ազրբեջան ստեղծելու իր մտադրությունը¹:

Հատկանշական է, որ Բաքվի գրավման նախօրեին, Ռիֆլիսում Ա.Ջամալյանի և խալիլ փաշայի հանդիման ընթացքում, վերջինս չթաքցնելով Թուրքիայի պետությունը ծրագրերը, ասել է՝ „Մենք՝ Թուրքերս, չենք մտածում որևէ ժողովուրդը ստրկացնելու մասին, միայն մենք մի իդեա ունենք և ուզում ենք ալլ իդեան իրագործել: Մենք ցանկանում ենք վերականգնել մեր կալը մեր հին հայրենիքի՝ Թուրանի հետ և զրա համար ուզում ենք, որ մեր երկու հայրենիքները իրար միացնող ճանապարհը ուրիշի տիրապետության տակ չլինի,“²:

Թուրք-մուսավթական համագործակցությունն ավելի ակնառու դարձավ, երբ մայիսի 25-ին նազիմ բեյի գլխավորությամբ Գանձակ ժամանեց Թուրքական սպայակույտը, թվով 17 հոգի³: Մայիսի 27-ին Գանձակ ժամանեց նաև Բաքվի դեմ ռազմական գործողությունների գլխավոր հրամանատար, գեներալ-լեյտենանտ Նուրի փաշան⁴: Նուրի փաշայի ժամանումը Գանձակ մեծ ոգևորություն առաջացրեց ինչպես Գանձակի, այնպես էլ Նուխի և Արեշ գավառների մահմեդականների շրջաններում, ուր ալլ լուրը ընդունվեց հրացանաձուլությամբ⁵:

Նախապատրաստվելով ռազմական գործողությունների, Թուրքական ուժերի ընդհանուր թիվը հասցվեց 18-20 հազարի⁶:

Գանձակում ալլ օրերին Նուրի փաշայի գլխավորությամբ մուսավթ կուսակցության գործիչների հետ տեղի ունեցած խորհրդակցությունում վերջնականապես մշակվեցին Նուխի և Արեշ գավառների հայերի կոտորածների ծրագրերը⁷: Ալլ առումով ուշագրավ է հետևյալ վաստը. Ազրբեջանի ներքին գործոց նախարար Բ.Ջիվանշիրի ամբերկիչ Մ.Թողլաբյանի ղառավարության ընթացքում վկա Գ.Ամիրյանը ղառական նիստում հրապարակեց Բ.Ջիվանշիրի Բաքվի, Շամախի, Նուխի-Արեշի շրջանների քաղաքապետներին տրված զաղտի հրամանը, որտեղ ասված էր. „Անհրաժեշտ է ոչնչացնել հայերը, անոնց դիակների վրայն անցնելու մեր նպատակներուն հասնելու համար: Մի խնայեք ոչ ոքի և հավատարմորեն կատարեցեք ձեզի տրված հրահանգները,“⁸:

- 1 „Հորիզոն“, հոկտեմբերի 30, 1918, թիվ 222:
- 2 ՀՀ ՊԳՊԱ, ֆ.276, ց.1, վ.37, ք.48:
- 3 ՀՀ ՊԳՊԱ, ֆ.57, ց.5, գ.180, թ.3, նաև „Հորիզոն“, մայիսի 29, 1918, թիվ 102:
- 4 Սարգսյան Ե., Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում, Երևան, 1964, էջ 397:
- 5 „Հորիզոն“, հունիսի 20, 1918, թիվ 119:
- 6 ՀՀ ՊԳՊԱ, ֆ.200, ց.1, գ.57, ք.40:
- 7 Աշխատավոր, մարտի 29, 1919, թիվ 61:
- 8 Ավո, Միսակ Թողլաբյան, Ցեղապետական ամբում /Ազատագրական պայքարի լուշամտեան/, Բեյրութ, 1970, հատ.8, թիվ 1-2, էջ 84-85:

Թուրքական հրամանատարությունը, պատճառաբանելով, որ Բաքվի դեմ ռազմական գործողությունների ընթացքում իբր Նուխի և Արեշ գավառների հայկական գյուղերի զինված հայ բնակչությունը թիկունքից կարող է սպառնալ Թուրքական զորքերին, իրականում կանգնեցնելով վերոհիշյալ գավառների ռազմա-սարսափական նշանակությունը, նպատակադրվեց գրավել ալլ տարածքները և միևնույն ժամանակ կոտորածի ենթարկել տեղի հայերին:

Ցավով պետք է նշել, որ չնայած ժամանակին Նուխի-Արեշի հայեր-նակցական միությունը, գավառների կենտրոնական Գործադիր կոմիտեն և Նուխիի առանձին հրաձգային գումարապետի հրամանատարությունն իրենց համատեղ նիստերում ինքնապաշտպանության վերաբերյալ կայացրել էին մի շարք որոշումներ, այնուամենայնիվ, գործնական առումով չկարողացան նախապատրաստվել ինքնապաշտպանության: Հստեղծվեց ինքնապաշտպանական միասնական Շակատ, որի պատճառով ժողովեց գավառների ինքնապաշտպանությունը:

Արեշի գավառի հայկական գյուղերի վրա ահ ու սարսափ տարածելով, հայ բնակչության նվաճմամբ քստմենի աղաքները գործեցնելով, Թուրքական զորքերը հունիսի 5-ին գրավեցին Նուխի քաղաքը¹: Նենգորեն գիւղաքի անկող ջաղաքի հայ բնակչությանը, Թուրք հրոսակները և նրանց միացած տեղի թաթարները, հունիսի 13-ին վայրենաբար կոտորածի ենթարկեցին 100 հայերի, որից հետո կողոպտեցին ու ալլեցին հայերին պատկանող մի շարք տներ²: Թուրք-թաթարների բարբարոսությունները Մահմեդ Չաուշի գլխավորությամբ շարունակվեցին նաև հայաբնակ Միրզաբեկլու, Ալդին Բուլաղ, Աղփիլաքյան, Գյուլբուլաղ, Նիժ, Դոզլու, Սաքաթլու, Յաղուբլի, Չուլախլու, Չարդաթ, Օթմանլու, Մեծ և Փոքր Սոկուլթլու և այլ գյուղերում³: Վերոհիշյալ գյուղերից փորձեցին ինքնապաշտպանության դիմել Մեծ և Փոքր Սոկուլթլու գյուղերը: Թուրք փաշան, տեսնելով, որ գեներալ ուժով անկարելի է ընկճել գյուղերի երիտասարդությունը, դիմում է խորամանկության՝ խոստանալով, որ գեներալը հանձնելուց հետո նրանց կարվի կյանքի և գույքի ապահովություն: Ալլ նպատակով Նուխիի Հայոց հոգևոր վարչության անդամ Արշակ քահ.Փաշայանից և հարևան թաթարական գյուղի մուլլաներից կազմված մի պատվիրակություն է ուղարկվում գյուղեր, որոնց հետ երկար բանակցելուց հետո, ինքնապաշտպանները, ցավոք, հանձնում են գեներալը: ճիշտ է, հիշյալ գյուղերը մասամբ ազատվեցին հունիս-հուլիսյան կոտորածներից, սակայն երեք ամսվա ընթացքում Թուրք-թաթարները ամբողջ-

- 1 ՀՀ ՊԳՊԱ, ֆ.375, ց.1, գ.89, թ.1, նաև ֆ.200, ց.1, գ.79, թ.122:
- 2 „Հորիզոն“, հունիսի 20, 1918, թիվ 119, նաև հունիսի 27, թիվ 125:
- 3 ՀՀ ՊԳՊԱ, ֆ.221, ց.1, գ. 60, թ.82-106:
- 4 „Հորիզոն“, 1918, թիվ 206:

Ջուլիամբ կողոպտեցին և ձերբաքաղեցին հայ գյուղացիներին, իսկ բերքավաճառից հետո՝ օգոստոսին կոտորեցին¹: Նուրի փաշայի հաջորդ քալը եղավ այն, որ հունիսի 12-ին, ռմբակոծելով Գանձակի հայկական թաղամասը, բռնի կերպով զինաթափ արեց հայ բնակչությանը²: Գանձակի հայերին զինաթափելուց հետո, թուրքական հրամանատարությունը Բաքվի դեմ սկսեց ռազմական գործողությունները:

Բաքվի ինքնապաշտպանությունը, որն առանձնահատուկ տեղ է զբաղում առաջին աշխարհամարտի պատերազմական գործողությունների մեջ, ուներ վճռորոշ նշանակություն ինչպես ռուսական տարածքների պահպանման, այնպես էլ նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության նույնի, Արեւիքի և Բաքվի նահանգի հայության հետագա մակատառի համար: Եվ, ելնելով վերոհիշյալ հանգամանքներից, հայության գոյությունը պաշտպանելու գերխնդիրը լուծելու համար Բաքվի Հայոց Ազգային խորհուրդն ու Հ.Յ.Դաշնակցությունը, որոնց տրամադրության տակ էին գտնվում գուտ հայկական զինյալ ուժերը, ինքնապաշտպանության սկզբնական շրջանում համագործակցեցին բուլշևիկների հետ, որոնք նույնպես ձգտում էին թուլլ չտալ թուրքական զորքերի մուտքը Բաքու: Այդ համագործակցությունը միշտ բնութագրում է տրվել ակադեմիկոս Լ.Խուրշուդյանը՝ գրելով. «Բաքուն, որտեղ հաստատվել էր սովետական իշխանություն և Անդրկովկասի մյուս շրջանները այն ժամանակ ունեին մեկ ընդհանուր թշնամի՝ Թուրքիան: Ահա այդ ընդհանուր թշնամու ուժերը ջանքախնայաբար էր, որ պետք է միավորվեին երկրամասի բոլոր ուժերը», «միշտ է, ինքնապաշտպանության ընթացքում կոմունսայի գործը չկարողացավ լուծել իր խնդիրը՝ թուլլ չտալ թուրքական զորքերին Գանձակից առաջնալ և կոտորածի ենթարկել նույնի, Արեւիք, Գյոքչա, Շամսիի գավառների ու Բաքվի հայությանը, այնուամենայնիվ հերոսական կռիվների գնով ձեռք բերեցին այն թանկագին ամիսները, որոնք անհրաժեշտ էին նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության փրկության համար:

Սովկասյան կարմիր բանակի զինվորների թիվը հասնում էր 20 հազարի⁴: Բանակում գերակշռում էին հայ զինվորները, որոնց թիվը հասնում էր 15-16 հազարի⁵: Բանակը համալրած զինվորների մեջ կային նաև մեծ

1 ՀՀ ՊՊՈԱ, ֆ.276, ց.1, գ.12, թ.225:

2 Նույն տեղում, ֆ.57, ց.5, գ.180, թ.13, նաև «Մշակ», հունիսի 3, թիվ 127:

3 Խուրշուդյան Լ.Ա., Սովետական Ռուսաստանը և հայկական հարցը, Երևան, 1977, էջ 110:

4 Мнацаканян А., К истории Кавказской Красной Армии (1918), ԼՀԳ, Երևան, 1968, թիվ 15:

5 Նույն տեղում, էջ 15:

թվով նույնիներ և արեւելիներ¹: Բանակի հրամանատարն էր ռազմա-ծովային կոմիսար Գ.Սորգանովը /Ղորղանյան/²: Սովկասի կարմիր բանակի շտաբը թշնամու հարձակումը կասեցնելու, ինչպես նաև ռազմաճակատը հայաշատ գավառների բնակավայրերից հեռացնելու մտադրությամբ հունիսի 5-ին Գանձակի ուղղությամբ սկսեց ռազմական գործողությունները: Հունիսի 16-17-ին Կարամարյանի մոտ թշնամու դեմ հաղթանակ տանելուց հետո, Համազասպ Սրվանձտյանի հրամանատարության տակ գործող աջ շարասյունը նրպատկազմեց զբաղվել ռազմա-ստրատեգիական կարևոր նշանակություն ունեցող Գյոքչա քաղաքը³: Կարամարյանի մակատամարտից հետո թուրքական հրամանատարությունը վախենալով Կոմիսարի գործի ռազմական հաջողություններից, նպատակադրեց նույնի և Արեւիք գավառներում կազմավորված թուրքաթաթական զորամասերի միջոցով, որոնց թիվը հասնում էր 1500 հոգու, թիկունքից հարված հասցնել Կոմունսայի զորքերին և միաժամանակ կոտորածի ենթարկել հայ բնակչությանը⁴:

Հունիսի 18-ից թուրքական զորամասերը, նրանց միացած նաև թաթական ջոկատները, անցան հարձակման: Անկարագրելի ավերածությունների ու կոտորածների ենթարկվեցին Չուխլու, Այդին Բուլաղ, Չարդաթ, Ալփիլաքյան և հայկական այլ գյուղերը⁵: Թուրքական հրամանատարությունը փորձեց զինաթափ անել նաև Ղաթաբաշի գյուղը, ուր գտնվում էր նույնի գումարտակի շտաբը: Ղաթաբաշիները, զինվելով ինքնապաշտպանության, համառ մարտեր մղեցին թուրք-թաթար հրոսակների դեմ⁶:

Հունիսի 27-30-ը Գյոքչայի մոտ ծավալվեցին թե՛ մարտեր: Այդ մարտերի հաջող ելքից էր կախված ինքնապաշտպանության հետագա ընթացքը, սակայն Կոմունսայի զորքը, չզիմանալով թուրքական մեծաքանակ զորքի հարձակմանը, սկսեց նահանջել դեպի Կարամարյան⁷, որը բացասական ազդեցություն ունեցավ ռազմական հետագա գործողությունների վրա:

ԵՐՐՐԴ ԳԼՈՒԽԸ՝ «Ռազմական հետագա գործողությունները Նիզամետ-պուլի ռազմաճակատում. նույնի և Արեւիք գավառների հայերի ինքնապաշտպանությունը, կոտորածներն ու զաղթը /1918 թ. հուլիս-դեկտեմբեր/, բաղկացած է երեք ենթագլուխներից՝ ա/ ինքնապաշտպանական մարտերը Գյոքչայի, Արեւիքի և նույնի գավառներում հուլիսի սկզբներին. նույնի-արեւելի-

1 «Արև», օգոստոսի 2, 1918, թիվ 153:

2 Շահումյան Ստ., հատ. 5, էջ 222:

3 ՀՀ ՊՊՈԱ, ֆ.121, ց.2, գ.94, թ. 5-6:

4 Նույն տեղում, ֆ.245, ց.1, գ.5, թ.10:

5 Նույն տեղում, ֆ.221, ց.1, գ.84, թ. 93, 113, 114, 144:

6 Մշակ, հունիսի 23, 1918, թիվ 127:

7 ՀՀ ՊՊՈԱ, ֆ.121, ց.2, գ.94, թ.7:

ցի հայերի հուլիս-օգոստոսյան կոտորածներն ու զաղթը Վրաստան և Գան-
ձակ, Բ/ Նուխի-արեշցի հայ զաղթականները Սղխի զավառում, Գ/ Գաղ-
թականների վերադարձը Նուխի-Արեշ և սեպտեմբերյան կոտորածները, ,:

Բաքվի Կոմունալի գործերի նահանջը Ճանապարհ բացեց թուրք-թա-
թարների նորանոր բարբարոսությունների համար: Հուլիսի 1-ից սկսած
անկարգված կոտորածի, կողոպուտի և տեղահանության ենթարկվեցին
Գիրգորյան, Ամիրջան, Նիբիկ, Թոսիկ, Սուլթան-Նուխի, Ջորլու, Սիր-
զաբեկու, Բլեդ, Սիրթ-Նեգիշ¹, Չարդաթ, Նիժ, Ջուշամիշ, Օրաբան, Ալ-
յար և հայկական ալլ գյուղերը²: Թուրք-թաթարական բարբարոսություն-
ները շարունակվեցին նաև Դաբաշի գյուղում, որը գտնւս հունիսի կե-
սերից պաշարված վիճակում ինքնապաշտպանական մարտեր էր մղում թշա-
մու գետ: Երկաթբաշխ կոմիտեից հետո, գումարտակի հրամանատար Ի.Բրե-
զիսի ղեկավարությամբ և ուժերի թուլացման պատճառով, Դաբաշին հանձ-
նվեց³: Թուրքերը անխնայ կոտորածի են ենթարկում հայերին, որից հետո
հրդեհում գյուղը⁴:

Կոտորածները ավելի զարհուրելի կերպարանք ստացան Յաղուրլի հայ-
կական գյուղում, ուր ալրեցին 600 հոգու⁵:

Թուրք-թաթարների գետ մեկ ու կես օր ինքնապաշտպանական մարտեր
մղեց Դոզլու գյուղը⁶: Կոտորածներից փրկված հայերը կենտրոնացան Սա-
բաթլու և Դաշբուլաղ գյուղերում, ուր և զավառների կոմիսար Գ.Տեր-
Գրիգորյանի նախազգուշացմամբ տեղի ունեցած ժողովում որոշվեց զաղթել
Վրաստան⁷: Նուխի-Արեշի Հայրենակցական միության վարչության վիճակա-
գրության համաձայն, երեք օրում /հուլիսի 5-8-ը/ Վրաստանի Հանրապե-
տություն զաղթեցին 34 հայկական գյուղերի բնակիչներ⁸:

Մինչև Ալազան գետն անցնելը, զաղթականները ենթարկվեցին տեղի և
Ձաքաթալայի թաթարական և լեզգիական ջոկատների հարձակումներին, իսկ
Ալազան գետն անցնելու ժամանակ խեղդվեցին մոտ 700 կին և երեխա⁹:

Թուրքական զորքերը ամբողջովին զրավելով զավառները, սկսեցին

-
- 1 ՀՀ ՊՊԱԿ, ֆ.245, ց.1, գ.5, թ.10, նաև ,,Մշակ,, , հուլիսի 30, 1918, թիվ 147, նաև ,,Հորիզոն,, , հուլիսի 13, 1918, թիվ 137:
 - 2 ՀՀ ՊՊԱԿ, ֆ.221, ց.1, գ.84, թ.49, 64, 94, 142, նաև գ.72,
 - թ. 3:
 - 3 ,,Հորիզոն,, , հուլիսի 13, 1918, թիվ 137, նաև ՀՀ ՊՊԱԿ, ֆ. 221, ց.1, գ.250, թ.2, նաև 354, թ.13-14:
 - 4 ,,Մշակ,, , հուլիսի 30, 1918, թիվ 147:
 - 5 ՀՀ ՊՊԱԿ, ֆ.221, ց.1, գ.250, թ.2, նաև գ.354, թ.13-14, նաև ,,Հորիզոն,, , սեպտեմբերի 18, 1918, թիվ 188:
 - 6 ,,Մշակ,, , հուլիսի 30, 1918, թիվ 147:
 - 7 ,,Մշակ,, , հուլիսի 30, 1918, թիվ 147:
 - 8 ,,Հորիզոն,, , օգոստոսի 8, 1918, թիվ 156:
 - 9 ՀՀ ՊՊԱԿ, ֆ.245, ց.1, գ.12, թ.1, նաև ,,Հորիզոն,, , հուլիսի 10, 1918, թիվ 134, նաև, ժողովուրդ,, , հոկտեմբերի 23, 1918, թիվ 22:

բարբարոսաբար ավերել և կողոպտել հայկական գյուղերը, միջնադարյան
խաչքարերն ու եկեղեցիները, որոնց մի մասը պղծվեց՝ վերածվելով մե-
շիզի:

Կոտորածներն ու ընտելությունները շարունակվեցին նաև օգոստոս ամ-
սին, քերթաճավաթից հետո: Առաջինը կոտորածի ենթարկվեցին Արեշ գավառի
Էրմանի բազար /Արաշ/, Մամաթա /Նեմեյաթաթղ/, Սազրդի, Խանաթաթ, Քան-
դակ և Հավաթի գյուղերի բնակիչները, որոնք, հավասարով թուրքական
հրամանատարության կեղծ խոստումներին, կրկին վերադարձել էին գյուղե-
րը և անցել քերթաճավաթի աշխատանքներին¹: Օգոստոսի սկզբներին զազա-
նաբար կոտորվեցին Դաբաշցի 120 հայ երիտասարդներ²: Օգոստոսյան կո-
տորածներից փրկված հայերի մի մասը ապստան գտավ Գանձակում: Գաղթա-
կանների ներքոսքի պատճառով Գանձակում հավաքվեցին մոտ 1500 նուխեցի-
արեշցի հայեր³, որոնց պարենավորման և բժշկա-սանիտարական օգնության
գործն իրենց վրա էին վերցրել Գանձակի բարեգործական միությունը և
Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհրդի զաղթականական բաժինը⁴:

Վրաստանի հանրապետություն զաղթած նախեցիներն ու արեշցիները
հիմնականում տեղավորված էին Ալազանի ձախափնյա շրջանում գտնվող Սըղ-
խի գավառում: Ընդ որում 5000 զաղթականներ տեղավորվել էին Յաթակի
կոլոզի, 3000-ը՝ Սվեչիտ, 5000-ը՝ Վերին և 10.000-ը՝ Ներքին Կեդի
գյուղերում⁵:

Սղխի գավառում տեղավորված զաղթականների տառապանքները մեղմե-
լու և որբերին նյութական ու բարոյական օգնություն կազմակերպելու
գործին ձեռնամուխ եղան հայկական բարեգործական, զաղթականական և հա-
սարակական կազմակերպությունները: Առաջինը արձագանքեց Նուխի-Արեշի
Հայրենակցական միության վարչությունը, որը նպաստեց տրամադրեց սովի
մատնված հայրենակիցներին⁶: Գաղթականներին և որբերին աջակից եղան նաև
Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերությունը⁷: Հայ զաղթականական կազ-
մակերպությունների գլխավոր խորհուրդը⁸ և Մոսկվայի Հայկական կոմիտեն⁹:

2նալած վերոհիշյալ կազմակերպությունները ջանք ու եռանդ չէին

-
- 1 ՀՀ ՊՊԱԿ, ֆ.200, ց.1, գ.79, թիվ 128:
 - 2 ,,Հորիզոն,, , սեպտեմբերի 18, 1918, թիվ 188:
 - 3 ՀՀ ՊՊԱԿ, ֆ.223, ց.1, գ.44, թ.15:
 - 4 Նույն տեղում, ֆ.239, ց.1, գ.78, թ.62:
 - 5 Նույն տեղում, ֆ.276, ց.1, գ.8, թ.86:
 - 6 Նույն տեղում, ֆ.245, ց.1, գ.3, թ.33, նաև ,,Աշխատավոր,, , սեպտեմբերի 15, 1919, թիվ 133:
 - 7 ՀՀ ՊՊԱԿ, ֆ.245, ց.1, գ.6, թ. 12, նաև գ.8, թ.72:
 - 8 Նույն տեղում, ֆ.245, ց.1, գ.5, թ.4, նաև ֆ.276, ց.1, գ. 55, թ.7:
 - 9 Նույն տեղում, ֆ.276, ց.1, գ.14, թ.11:

խնայում ամեն գնով օգնելու տարաբախտ զաղթականներին, այնուհանդերձ նրանց զրույթունը օրեցօր վատանում էր: Դրան էր նպաստում նաև վրացական տեղական իշխանությունների՝ զաղթականության նկատմամբ վարած անհանդուրժողական քաղաքականությունը, որի հետևանքով զաղթականության շրջանում ծավր էին առնում արհեստական դժվարություններ¹:

Զգանկալով աշակից լինել զաղթականների և որբերի գործին, վրացական իշխանությունները մտադրվեցին նրանց անդամները հանրապետության սահմաններից: Հայ հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունները, կանխագավում զաղթականներին իրենց զավառները տեղափոխելու աղետաբեր հետևանքները, շատ կարգով դիմումներ և հեռագրեր հղեցին վրացական կառավարությանը՝ խնդրելով. ,Քանի դեռ թուրքական հրամանատարության և Ադրբեջանի կառավարության հետ չի կայացել պաշտոնական համաձայնություն, զաղթականներին թողնել Ցարսկիե-կոլոզի, մինչև որ թուրքական հրամանատարության կողմից նրանց նկատմամբ կյանքի և գույքի ապահովվածության երաշխիքներ կլինեն, ,²: Սակայն վրացական կառավարությունը, հաշվի չառնելով խնդրանքը, վճռեց նրանց տեղահանել³: Օգոստոսի 4-ին զավառական կոմիսար Տկմալաձեի կարգադրությամբ զաղթականները տեղահանվեցին: Ալազանի ափ հասած զաղթականներին Ախշախի մարզի պետ Գեղամանգովը արգելեց անցնել ադրբեջանական սահմանը՝ պատժառաքանելով, որ այդ մասին ոչինչ հայտնի չէ⁴: Ալազանի հովտում բախտի քմահաճության հանձնված զաղթականները հայտնվել էին ամենավատթարագույն վիճակում. չկար պարենավթերք, խմելու ջուր, սկսեց ի հայտ գալ տիֆը⁵:

Երկու շաբաթից ավելի Ալազանի հովտում թաթարական ավազակախմբերի կողմից հալածվելուց հետո, ադրբեջանական կառավարության ու թուրքական հրամանատարության թույլտվությամբ սեպտեմբերի սկզբներին շուրջ 10 հազար զաղթականներ տեղափոխվեցին Նուխի-Արեշ, ուր նրանց ապաստում էին նորանոր կոտորածներ⁶: Համաձայն Նուխի-Արեշի հայրենակցական միության վարչության հուշագրի, ,Նուրի փառալի համաձայնությամբ և երաշխավորությամբ էր կատարվել այդ ետգաղթը, ,⁷: Սակայն անկախ այն հանգամանքից, որ Նուրի փառալի, խոստումներ, և ,երաշխիքներ, էր տվել զաղթականներին՝ ապահովելու նրանց կյանքը զավառներում, սեպտեմբերի

1 ՀՀ ՊՊԱ, ֆ.276, ց.1, գ.37, թ.26, նաև՝ ֆ.245, ց.1, գ.5, թ.4:

2 Նուխի տեղում, ֆ.276, ց.1, գ.55, թ.7, նաև՝ գ.13, թ.213, նաև՝ գ.14, թ.50:

3 Նուխի տեղում, ֆ.245, ց.1, գ.12, թ.1:

4 Նուխի տեղում, ֆ.276, ց.1, գ.55, թ.8:

5 Նուխի տեղում, ֆ.276, ց.1, գ.14, թ.64, նաև՝ ,Հորիզոն, ,

6 Նուխի տեղում, ֆ.276, ց.1, գ.14, թ.64, նաև՝ ,Հորիզոն, , սեպտեմբերի 23, 1918, թիվ 192:

7 ՀՀ ՊՊԱ, ֆ.245, ց.1, գ.12, թ.1:

10-ին Սաքաբլու գյուղում զաղթականներին սկսեցին կոտորել¹: Կոտորածներն ավելի սաստկացան Բաքուն գրավելուց հետո: Աննկարագրելի բարբարոսություններ տեղի ունեցան հուսիս-հուլիսյան կոտորածներից մասամբ փրկված ժախք, Վարդաշեն, Նիժ, Թոսիկ, Խոշկաշեն, Ծիրիկ, Սեմ և Փոքր Սոկուբլու հայկական գյուղերում²: Սեպտեմբերյան կոտորածներից մասամբ փրկվեցին Նիժ, Վարդաշեն և ժախք գյուղերը³: Համաձայն Նուխիի հոգեւոր վարչության վիճակագրության, Նուխի-Արեշում 50.192 հայերից հուսիս-սեպտեմբերյան կոտորածներից հետո մնացել էին մոտ 15.373 հոգի, որոնցից զաղթական էր 5.073-ը⁴:

ՉՈՐԲՈՐԴ ԳԼՈՒԽԸ , Ադրբեջանի կառավարության հակահայկական քաղաքականությունը Նուխի և Արեշ զավառներում 1919-1920 թթ., , բաղկացած է երեք ենթագլուխներից՝ ա/ իրազրույթունը զավառներում 1919 թվականին և Նուխի-արեշի հայերի ներգաղթը Հայաստանի Հանրապետություն, բ/ Նուխի-արեշի հայ զաղթականների վիճակը և օգնության կազմակերպումը էջմիածնի և Սուրմալուի զավառներում, գ/ Ադրբեջանի հայահալած քաղաքականությունը Նուխի-Արեշում և կոտորածները 1920 թվականին:

Նուխիի և Արեշի զավառներում հայերի համար 1919-1920 թթ. նոր փորձությունների ու զրկանքների ժամանակաշրջանի դարձավ: Հայերին փատորեն հայտարարելով օրենքից դուրս, ադրբեջանական իշխանությունները սկսեցին տմարդի վերաբերմունքի արժանացնել նրանց:

Օրհասական օրեր էին ապրում Նուխի քաղաքում գտնվող 1051 զաղթականները⁵: Ամսօրյա վիճակում էր գտնվում Նուխիի որբանոցը, ուր կային 400 որբեր⁶: Նուխի-Արեշի Հայրենակցական միության վարչությունը, մտահոգված կոտորածներից հետո զավառներում մնացած հայերի հեռագա մակտարով, զաղթականների զրույթունը ուսումնասիրելու, բժշկա-սանիտարական օգնություն ցույց տալու և վիճակագրություն անցկացնելու նպատակով 1919 թ. ապրիլի 9-ի վարչության նիստում հանձնարարեց միության պատվավոր նախագահ Վրթ.Փավազյանին և նախագահ Ալ.Տեր-Ավագյանին, Արշակ Խան-Գորոյանի միջնորդությամբ հանդիպել Սեբաստիոն Արևելքում

1 ՀՀ ՊՊԱ, ֆ.276, ց.1, գ.13, թ.24, նաև՝ ,Հորիզոն, , սեպտեմբերի 23, 1918, թիվ 192:

2 ՀՀ ՊՊԱ, ֆ.245, ց.1, գ.329, թ.54, նաև՝ ,Հորիզոն, , սեպտեմբերի 28, 1918, թիվ 196, նաև՝ հոկտեմբերի 11, 1918, թիվ 206:

3 ՀՀ ՊՊԱ, ֆ.375, ց.1, գ.89, թ.5:

4 Նուխի տեղում, ֆ.245, ց.1, գ.12, թ.2:

5 Նուխի տեղում, ֆ.375, ց.1, գ.89, թ.2, նաև՝ ֆ.200, ց.1, գ.79, թ.212:

6 Նուխի տեղում, ֆ.245, ց.1, գ.5, թ.4:

Ամերիկյան օգնության կոմիտեի գլխավոր լիազոր դոկտ. Մանի հետ¹: Հանդիպման քննարկում դոկտ. Մանը ավելց իր համաձայնությունը², Պատգամավորություն ուղղվելով Նուրի, Նիժ, Վարդաշեն և ժալեթ, գաղթականների կարիքները հոգսով համար,³:

1919 թ. մայիսի 14-ին Ամերիկյան օգնության կոմիտեի ներկայացուցիչ դոկտ. Գրինլիֆը, Նրա հետ և՛ առաջին համաշխարհային պատերազմում հայերի կորուստները որոշող քուրդի ռազմա-պատմական հանձնաժողովի քարտուղար Լևոն Լիսիցյանը, Նուրի-Արեշի Հայրենակցական միության անդամ Արզար Տեր-Աբրահամյանը /Պալատ/ մեկնեցին Նուրի³:

Ամերիկյան օգնության կոմիտեն Նուրի քաղաքի գաղթականների և աղետալների օգնության գործին տրամադրեց 50.000 ո.⁴, Նիժ, Վարդաշեն և ժալեթ գյուղերին՝ 375.000 ո.⁵: Կոմիտեն անցկացրեց վիճակագրություն, ըստ որի հայ գերիների թիվը հասնում էր 6.620-ի, գաղթականների՝ 7.100, որբերին՝ 1.150: Կոտորածներից հետո Նուրի քաղաքում, Նիժ, Վարդաշեն և ժալեթ գյուղերում մնացել էին 18.000 հայեր⁶:

Հայ բնակչության նկատմամբ թաթարական ոսնձգությունները պատգամավորության հեռանալուց հետո էլ ավելի զանգվածային բնույթ կրեցին: Հայահալած գործողություններն այն աստիճանի էին հասել, որ ցանկացած պահին կարող էին Նրանց ծնել, սպանել և մեռնալ առանց տիտի:

Ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու միակ ելքը Հայաստանի Հանրապետությունը ներգաղթն էր: Ելնելով վերոհիշյալից, Նուրի-Արեշի Հայրենակցական միությունը և Հայոց հայրենակցական միությունների կենտրոնական խորհուրդն իրենց համատեղ նիստում որոշեցին. , , Սաղմակերպել գաղթողներում և վրաստանի Հանրապետության տարածքում գտնվող հայերի արտագաղթը Հայաստանի Հանրապետություն,⁷: Հայաստանի Հանրապետության նախարարների խորհուրդը 1919 թ. հունիսի 24-ի նիստում որոշեց՝ Նուրի-Արեշի հայերին տեղափոխել Հայաստանի Հանրապետություն՝ ալ գործին տրամադրելով 9.744.000 ո.⁸:

1919 թ. օգոստոսի սկզբներից սկսվեց ներգաղթը⁹:

Գաղթականական առաջին խմբերին կառավարությունը տեղավորեց Էջմիած-

I "Кавказское слово", 16 апреля, 1919, № 71.

2 ՀՀ ՊԳԱ, ֆ.245, ց.1, գ.8, Բ.13:

3 Նուրի տեղում, ֆ.245, ց.1, գ.6, Բ.8, նաև ֆ.375, ց.1, գ.89,

Բ.2: 4 Նուրի տեղում, ֆ.245, ց.1, գ.5, Բ.43, նաև ֆ.375, ց.1, գ.

89, Բ.2: 5 Նուրի տեղում, ֆ.223, ց.1, գ.113, Բ.69, նաև ֆ.245, ց.1, գ.

8, Բ.4: 6 Նուրի տեղում, ֆ.375, ց.1, գ.89, Բ.8-7, նաև ֆ.245, ց.1, գ.8, Բ.55:

7 Նուրի տեղում, ֆ.245, ց.1, գ.8, Բ.9, նաև ֆ.244, ց.1, գ.15, Բ.9:

8 Նուրի տեղում, ֆ.199, ց.1, գ.61, Բ.71, նաև ֆ.202, ց.1, գ.597, Բ.39:

9 , , Աշխատանք, , , օգոստոսի 23, 1919, Թիվ 60:

Նի և Սուրմալուի գաղթողների նախկինում ընթացքնակ գյուղերում¹: 1919 թ. օգոստոս - 1920 թ. հունվար ընկած ժամանակահատվածում ներգաղթեցին շուրջ 3.255 հոգի²: Վերոհիշյալ վայրերում վերահաստատված Նուրի-Արեշիների օգնության գործին ձեռնամուխ եղավ Հայաստանի Հանրապետության աշխատանքի և խնամատարության նախարարությունը³: Զբաղաբերվելով հայերի 1918-1919 թթ. կոտորածներով, մուսավաթական կառավարությունը, առաջնորդվելով քեմալականների հայաշինը ծրագրերով, ջարդերից մասամբ փրկված Նիժ, Վարդաշեն և ժալեթ գյուղերի հայերին մարտի 27-ից մինչև ապրիլի 2-ը ենթարկեց կոտորածների⁴:

1920 թ. սեպտեմբերին, Թուրք-հայկական պատերազմի սկսման և Թուրքերի կողմից Սուրմալուի գաղառը զբաղեցրելու պատճառով, հայ բնակչությունը, որոնց թվում նաև նույնեցիներն ու արեշցիները, տեղահան եղան և խուճապահար գաղթեցին տարբեր վայրեր⁵:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ.- Այսպիսով, ի մի բերելով Նուրի և Արեշ գաղթողների հայերի կոտորածները և հայկական գյուղերի կրած վնասները 1918-1920 թթ., ստացվում է հետևյալ տվյալը պատկերը. ավերվեցին և կողոպտվեցին 53 հայկական գյուղեր, քարուքանդ արվեցին հայկական եկեղեցիները, դպրոցները, խաչքարերն ու վանքերը: Այլ խոսքով, իրագործվեց նաև ազգային-հոգևոր ցեղասպանություն: Դատարկված գյուղերը բնակեցվեցին թաթարներով և լեզգիներով: 50.000-ից ավելի հայերից զոհ գնացին 40.000-ը: Նուրի-թական կորուստները հասնում էին հարյուր միլիոնների⁶:

Հայ ժողովրդի մի հատվածի նկատմամբ երիտթուրքերի և Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարության կողմից կիրառված քաղաքականությունը պետք է որակել իբրև ցեղասպանություն: Հետևապես, հայոց ցեղասպանության հարցը բնաբերվելու ղեկքում հաբլ է, որ 1918-1920 թթ. Նուրի-Արեշում տեղի ունեցած հայերի կոտորածները դիտվեն որպես 1915-1916 թթ. արևմտահայերի ցեղասպանության շարունակություն և նրա քաղկացուցիչ մաս: Հայ ժողովրդի ալ գաղթածի նկատմամբ հայահալած քաղաքականությունը շարունակվեց նաև խորհրդային իշխանության տարիներին, իսկ 1938-89 թթ. ըրնագաղթով վաղվեց ալ շրջանների հայերի մաքսոմոններով ու հերոսություններով լի պատմությունը:

1 ՀՀ ՊԳԱ, ֆ.245, ց.1, գ.7, Բ.21-24, նաև ֆ.205, ց.1, գ.599, Բ. 12-17:

2 Նուրի տեղում:

3 Նուրի տեղում:

4 ՀՀ ՊԳԱ, ֆ.245, ց.2, գ.14, Բ.2, նաև "Наше время", 15 апреля, 1920, № 24.

5 ՀՀ ՊԳԱ, ֆ.114, ց.2, գ.46, Բ. 51, 64:

6 Կարապետյան Մ., Հովհ. Թումանյանը Հայկական կոտորածի մասին, ՊԲՀ, Երևան, 1987, Թիվ 2, էջ 244:

Ատենախոսության հիմնական գլուխները շարադրված են հեղինակի հրատարակված հետևյալ հոդվածներում.

1. Բազմաթիվ եզրակացությունների հոգևոր և հասարակական գործունեությունը Բաքվի նահանգում 1918 թվականին, ,,Էջմիածին,, 1994, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 107-122:
2. Նույնի և Արևելք գաղափարների հայերի կողմնակիցներն ու ինքնապաշտպանությունը /1917 ղեկավարներ - 1918 թվական/, ,,Էջմիածին,, հունվար, էջ 105-124:

ГЕВОРГ СРАПИОНОВИЧ СТЕПАНИАН

ПОГРОМЫ АРМЯН НУХИНСКОГО И АРЕШСКОГО УЕЗДОВ
И ИХ САМООБОРОНА В 1918-1920гг.

Р Е З Ю М Е

Настоящая диссертация посвящена погромам и самооборонительным боям части армянского народа, проживавшей в Нухинском и Арешском уездах Елизаветпольской губернии в 1918-1920гг.

В Закавказье, особенно в прибрежных районах реки Куры, погромы армян носили неслучайный характер. Как свидетельствуют неоспоримые факты, младотурки хотели насильственным путем осуществить свою пантюркистскую программу - под протекторатом Турции создать "Великий Азербайджан". С этой целью, после февральской революции 1917г. в России, Турция, создав центры пантюркистской пропаганды, с помощью турецких эмиссаров и местных татар, до июня 1918г. организовала погромы и грабежи армян. С июня 1918г., когда турецкие войска под знаменем пантюркизма совершили поход в Баку, варварство по отношению к армянам стало носить массовый характер. Самооборона Баку, которая осуществлялась в основном армянскими силами, имела определяющее значение как для христианского населения Бакинской, так и Елизаветпольской губерний. Несмотря на героическое сопротивление нухинских и арешских армян, осуществить задачу самообороны полностью не удалось. В июне-сентябре 1918г. турко-

татарские варвары в Нухе и Ареше организовали новые погромы. Политика истребления армян была продолжена в 1919-1920гг. мусаватистами.

В период 1918-1920гг. в результате погромов армян Нухи и Ареша было разорено 53 армянских селений, полностью разграблено их имущество, уничтожено множество памятников армянской культуры, опустошенные деревни заселялись лезгинами и татарами. Из более 50000 армян жертвами стали 40000.

Резня армян Нухинского и Арешского уездов была продолжением политики геноцида западных армян 1915-1916гг.

21. 9. 1913